

Грамма К. М.,

викладач,

заступник декана факультету іноземної та слов'янської філології

з наукової та виховної роботи

Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

ПОНЯТТЯ «ОЗНАКА» ЯК ЛОГІКО-ФІЛОСОФСЬКА ТА ЛІНГВІСТИЧНА КАТЕГОРІЯ

Анотація. Статтю присвячено логіко-філософському та лінгвістичному аналізу поняття «ознака». Автор робить спробу диференціювати поняття «якість», «властивість» та «ознака», що часто ототожнюються в мовній площині.

Ключові слова: якість, властивість, ознака, логіко-філософська категорія, лінгвістична категорія.

Постановка проблеми. Предмети чи факти об'єктивної дійсності, перебуваючи в постійних зв'язках з іншими об'єктами чи суб'єктами, виявляють свої ознаки, властивості та якості. Зазначені поняття є логіко-філософськими та лінгвістичними категоріями, що часто ототожнюються і використовуються як синоніми. Це пов'язано з неоднозначним вживанням їхніх мовних носіїв у науковій літературі. Поруч із категоріальним значенням функціонують некатегоріальні значення цих слів, що призводить до змішування понять та змістового викривлення категорій. У мовній практиці трапляються випадки неправомірного вживання слів «якість» та «властивість» у значенні «ознака предмета». Цими словами називають усе, що так чи інакше характеризує предмет, що відповідає на питання який? Про вживання слів «якість», «властивість» та «ознака» як синонімів свідчать їхні визначення в словниках. Так, у «Словнику української мови» «*властивість*» визначається як «якість, ознака, характерні для чого-, кого-небудь» [13, с. 703], «*ознака*» – «риси, властивість, особливість чого-, кого-небудь» [11, с. 655], «*якість*» – «3. Та чи інша характерна ознака, властивість, риса чого-, кого-небудь» [14, с. 638].

Огляд вітчизняної та зарубіжної літератури із цього питання засвідчує той факт, що більшість наукових праць присвячена вивченню категорії ознаки як філософської категорії. Хоча зазначена категорія пройшла довгий шлях свого становлення від логічної до морфологічної та лексичної категорії. Перші спроби дослідження категорії «ознака» сягають ще античності та належать Арістотелю [1] та В. Гегелю [2]. Проте античні науковці вбачали в зазначеній категорії лише філософський зміст.

Сучасні дослідники наголошують на необхідності розмежування категоріальних та некатегоріальних значень ознаки, тобто розглядаються не лише логіко-філософське наповнення поняття «ознака», а й лінгвістичне (Л.Є. Балашов [3], С.О. Лебедєв [4], Е.Ф. Губський [5], О.С. Шибкова [6]).

Мета статті – з'ясувати змістове наповнення логіко-філософської та лінгвістичної категорії «ознака», розмежувавши її із суміжними поняттями «якість» та «властивість».

Виклад основного матеріалу дослідження. Логіко-філософські категорії якості, властивості та ознаки

називаються категоріями мислення, оскільки виражають основні поняття, а також універсальні, найвищі форми «пізнання» [7, с. 329]. Як за допомогою декількох десятків літер в алфавіті виражається все багатство національної мови, так за допомогою декількох десятків категорій виражається об'єктивна реальність. Оскільки зазначені категорії належать до загальних феноменів пізнання, розуміння й усвідомлення об'єктивної дійсності, дослідники групують їх у певні групи [6], сім'ї чи тріади [3], у яких об'єднуються тісно пов'язані категорії, наприклад: «річ – властивість – відношення», «якість – кількість – міра», «форма – зміст», «предмет – ознака – відношення до суб'єкта» та ін. Поєднання категорій у такі системи не є безпідставним. Як зауважує О.С. Шибкова, речі як певні сутності характеризуються визначеними властивостями, що й складає їх сутність, протилежну за своїми властивостями іншим речам з аналогічними властивостями. Речі об'єднуються в класи, роди чи види з тотожними властивостями одного і того ж порядку. Отже, саме через наявність/відсутність тотожних/нетотожних властивостей імпліцитно (приховано) реалізується категорія відношення [6, с. 1].

За тлумаченням «Філософського енциклопедичного словника», ознакою є «будь-яка властивість чи характеристика предмета, за якою він пізнається» [5]. Відповідно до цього визначення ознакою називають усе, що так чи інакше характеризує предмет, усе, що відрізняє його від інших предметів. Проте не можна погодитись із таким широким трактуванням, оскільки і властивість предмета так само характеризує його та відрізняє від інших предметів. Тому для того, щоб дати чітке визначення поняття «ознака», необхідне глибоке усвідомлення змісту понять «якість», «властивість» та «ознака», а також їх розмежування як філософських категорій.

На сучасному етапі розвитку науки часто «якість» трактується як сукупність властивостей (суттєвих властивостей) тієї чи іншої речі. Навіть філософи іноді визначають «якість» через властивість, тоді як ці поняття глибоко різні за своєю категоріальною сутністю. Так, у «Філософському енциклопедичному словнику» «якість» трактується як «взаємопов'язана сукупність властивостей і відношень речей» [4]. Причиною такого нечіткого тлумачення термінів є існування некатегоріальних значень якості, що фіксуються в живій стихії мови. Філософ Л.Є. Балашов вважає, що «на перших етапах розвитку людських знань поняття «якість» та «властивість» не були відмежовані одне від одного, оскільки пізнання предметів і явищ не відбувалося далі, ніж пізнання їх властивостей...»

[8, с. 26]. Проте поступово людські знання розвивалися від властивостей речей до їх структури та законів об'єктивної дійсності, тому розуміння якості як властивості стало все обмеженішим.

На перших етапах свого розвитку поняття «якість» функціонувало на рівні донаукового мислення, для якого був притаманний описовий підхід до пізнання якісної сторони предметів. На цій стадії розуміння якості формується і розвивається разом із розвитком лексико-граматичних форм мови. Пізніше відбувається відокремлення якісних уявлень від предметних і поступово викристалізовується поняття якості як категорії.

Л.Є. Балашов пропонує виділяти три етапи розвитку якісних уявлень залежно від розвитку лексико-граматичних форм. На його думку, на першому етапі якість не усвідомлюється окремо від предмета чи іншого носія якості. Їх мовні еквіваленти (іменники та прикметники) складають одну лексико-граматичну категорію – ім'я, що одночасно означала і предмет, і якість. На другому етапі іменники та прикметники відособлюються одні від інших, стають самостійними частинами мови. Іменник називає предмет, а прикметник – ознаку, властивість чи якість предмета. Якість на цьому етапі розглядається вже дещо відокремлено від предметності. Проте ще не відбувається повного абстрагування якості від предмета, оскільки прикметник називає якість лише у відношенні до предмета, визначаючи його та узгоджуючись із його назвою (іменником). І лише на третьому етапі відбувається повне відмежування якості від предмета-носія, унаслідок субстантивзації прикметників (твердий – твердість). Назвою якості тепер є іменник [9, с. 226–227]. Слушною вважаємо думку О. Есперсена про те, що «всі іменники, про походження яких ми зараз забули, раніше були звичайною назвою якості. Саме якості складають реальний світ і з них складаються предмети» [10, с. 67]. Доказом цьому твердженню є існування абстрактних назв, які хоч і вважаються іменниками, проте означають безпосередню якість, наприклад: *мудрість, сміливість, доброта* та ін. Отже, саме на третьому етапі реальна якість стає предметом думки і починає формуватися в категоріальному значенні.

Уперше питання про необхідність розмежування понять «якість» та «властивість» поставив іще В. Гегель. Він вважав, що не можна «змішувати властивості з якостями» [2, с. 438.], незважаючи на те, що і «якість», і «властивість» мають атрибутивний характер, тобто не існують самостійно, а належать предметові, що є їхнім носієм. Однак схожість цих категорій простежується лише в приналежності предметові. Учений помітив, що «якість» і «властивість» є синонімами, взаємозамінними поняттями лише в тому випадку, коли вживаються поза своїми категоріальними межами (у найбільш широкому розумінні). Тому необхідною умовою для розрізнення цих понять повинно стати чітке визначення меж їх вживання як категорій.

У вузькому філософському значенні категорія якості зумовлюється її відношенням до категорій кількості та міри, тобто визначається в підсистемі «якість – міра – кількість». Згідно з філософськими концепціями Арістотеля та В. Гегеля [1, с. 204; 2, с. 438], якість та кількість є найближчими визначеннями сутності (матерії), без яких вона не може існувати. Якість та кількість поєднуються в категорії міри. Будь-який об'єкт має якісну і кількісну

сторони. Як наголошує Л.Є. Балашов, у світі не існує якісно чи кількісно невизначених об'єктів, а якість є єдністю загального та специфічного в об'єктивній дійсності, видовою відмінністю сутності (тобто чим одна сутність відрізняється від іншої) [3, с. 70].

З іншого боку, властивість – те, що притаманне певним явищам, речам і виявляється тільки у відношенні між ними. Властивість є проміжною ланкою між речами та відношеннями, оскільки належить до підсистеми «речі – властивості – відношення». Категорія «властивість» незалежна від людини, оскільки властивості внутрішньо притаманні матерії і залежать лише від її внутрішньої організації. Властивості конкретної матерії можуть змінюватися в результаті її саморозпаду або взаємодії з іншими предметами, а не діяльності людини чи іншої живої істоти. Якість і властивість співвідносяться як природна визначеність речей, їх сутність та характеристика речей або їх стан, що виявляється у відношеннях з іншими предметами. Тобто зазначені філософські категорії існують у різних площинах, належать до різних категоріальних блоків і мають різний гносеологічний статус.

Л.Є. Балашов вважає, що своєрідними мовними еквівалентами філософських категорій є питальні займенники, які вважаються пракаатегоріями. Підтвердженням цьому є формування категоріального ладу мислення дитини за допомогою цілої системи запитань до дорослих: що? який? чому? коли? та ін. Філософ наголошує, що категорії «якість» відповідає питальний займенник який?, а категорії «властивість» – чий? [3, с. 17].

Не менш складним для розуміння виявляється співвідношення понять «властивість» та «ознака», для розмежування яких знову необхідне їх чітке категоріальне усвідомлення. Як уже зазначалося, властивість належить до тріади «речі – властивості – відношення», а ознака – «предмет – ознака – відношення до суб'єкта», тому ці поняття відрізняються категоріально [8, с. 115]. Окрім того, необхідно розрізнити і поняття «речі» та «предмети». Речі разом зі своїми властивостями та відношеннями належать до об'єктивної дійсності, до матерії в цілому, а предмети зі своїми ознаками та якостями – до суб'єктивної. Предмет (те, на що націлене людське око) належить до діяльності людини (чи живої істоти). Якщо властивість виявляється у відношенні предмета до іншого предмета, то ознака виявляється у відношенні предмета до суб'єкта.

Якщо ж розглядати статичні властивості предметів, то, на думку О.С. Шибкової, основною відмінністю властивості предмета від його ознаки можна вважати те, що «предмет займає частину простору, має самостійне розташування, тоді як ознаки та відношення таких властивостей не мають» [6, с. 2]. Предмет – це один із агрегатних станів матерії. Інші агрегатні стани матерії (рідкі, плазменні та ін.) можуть не мати властивості формувати простір (місце) і здатність його займати. Іменники виділяють у предметі статичні властивості. Різні статичні властивості різних предметів дають нам на порівняльному рівні пізнання їх ознакових характеристик. Ознаки пов'язані з тими чи іншими предметами і виявляються лише в порівнянні з предметами іншого типу. Тобто властивість – це внутрішній агрегатний стан предмета, який виявляється в результаті взаємодії різних предметів. Однак властивості можуть набути статусу розпізнавальних ознак у резуль-

таті взаємодії людини із цим предметом. Характеристика будь-якого об'єкта стане ознакою лише в межах діяльності живої істоти, тому ознакою може бути і якісна, і кількісна визначеність об'єкта, і його властивість лише з точки зору їх значимості для суб'єкта.

Справедливим видається зауваження Л.Є. Балашова про те, що «речі, їх властивості та відношення існують незалежно від будь-яких суб'єктів та їхньої діяльності, а предмети та їх ознаки виявляються лише в межах відношення «суб'єкт – об'єкт». Наприклад, кам'яна сіль має властивість розчинятися у воді. Тобто розчинність буде її властивістю (у відношенні до води). Якість (якісна визначеність) солі буде виражатися в хімічній формулі NaCl. А от ознакою цієї ж солі буде її солоність. Оскільки ця ознака виявляється лише у відношенні до суб'єкта (людини чи іншої живої істоти) [3, с. 360].

Отже, погоджуючись з О.С. Шибковою, ознакою можна вважати усвідомлене виявлення властивості предмета в порівнянні з іншою властивістю іншого предмета, опосередковане, по-перше, діяльністю людини із цим предметом, по-друге, конкретним органом чуття людини, по-третє, наявністю у світі людини інших предметів реальної дійсності [6, с. 2]. Таке розуміння ознаки як мисленнєвої категорії є новим аспектом усвідомлення дійсності. Ознака стає основною «позначкою» предмета в порівнянні з іншою ознакою іншого предмета в мисленні людини.

У лінгвістиці термін «ознака» має дещо інший зміст, оскільки в мові «ознака» є вже не понятійною, а лінгвістичною категорією, яка реалізована в конкретних мовних засобах. Під цим поняттям розуміють усе, що є «рисуом, властивістю, особливістю когось, чого-небудь» [11, с. 654]. Таке тлумачення пов'язане з тим, що жива мова позначає не лише логічно вивірені поняття, а й поняття практичні, що, як правило, є багатозначними, складаються з елементів, які належать до різних категорій мислення. Тому в мові відбувається поєднання поняття якості (ознаки) як форми мови та категорії мислення.

Ознака предмета або факту – поняття дуже складне і залежно від того, до якого об'єкта безпосередньо вона належить, виділяється декілька розрядів значень ознаки, а саме: ознака дії, ознака предмета та ознака ознаки. Знаходять ці ознаки своє вираження в мовних формах, зокрема в конкретних класах слів – прикметнику, дієслові, прислівнику, а також деяких групах іменників. Як видно, мовне вираження ознаки не обмежується однією частиною мови. Тому не можна пов'язувати вираження ознаки в мові лише з прикметником, оскільки це звучить розуміння якості як такої, що здатна виражати не лише результати суб'єктивної, чуттєвої оцінки явищ.

Предмет є носієм ознаки, а ознака завжди супроводжує предмет, є його атрибутом. Ознаки предметів або фактів дійсності можуть бути якісні, кількісні, темпоральні (часовості), процесуальні, локальні, оціннісні тощо [12, с. 107].

Найчастіше ознака є невід'ємною, істотною рисою предмета, що визначає його статус. Та ознака, що є природною сутністю предмета, без якої останній інколи не може бути навіть виявлений, виражається прикметником. Як привило, ознака завжди відноситься до якогось предмета й без нього не функціонує. Навіть якщо інколи предмет опускається, то ознака викликає уявлення і про

сам предмет, він присутній незримо. Тобто ознака несе в собі вказівку на предмет [12, с. 109]. Проте ознака може бути відокремлена від носія і сприйматися безвідносно до нього. У такому випадку вона опредмечується і прирівнюється до предмета, а прикметник, що позначав цю ознаку, субстантивується. Саме в таких випадках відбувається позначення предмета через його ознаку, наприклад: *зелень, білизна, чорнота*.

Ознака може бути універсальною у відношенні до одного і того ж предмета, тобто може належати різним предметам. Це говорить про її відносну самостійність і необов'язкову прикріпленість до певного предмета. Відносна автономність ознаки від предмета дозволяє у випадку необхідності абстрагуватися від предмета і розглядати ознаку відокремлено як «вмістилище» низки «особистих» ознак.

Завдяки узагальненому характеру ознака може набувати полісемантизму, що забезпечує існування переносних значень. Хоча в поєднанні із конкретним іменником значення ознаки конкретизується.

Значення якісної ознаки виражається структурою слова, зокрема прикметниковим коренем: *синій, товстий*; у випадках утворення прикметника від інших частин мови (іменника, дієслова, займенника, прислівника) – словотворчими афіксами (суфіксами і префіксами): *прибережний, торішний, самостійний*. Зв'язок узагальненого значення ознаки предмета з граматичним вираженням (залежністю форм від іменника у функції означення) становить частиномовне, категоріальне, значення прикметника – атрибутивність.

Ознака може бути динамічною, процесуально-темпоральною, тимчасовою, тобто такою, що не належить предметові як його природна властивість, а набувається або створюється предметом у процесі його існування, наприклад: *сніг біліє, трава зеленіє, птах летить*. Динамічна ознака виявлятиметься доти, доки триватиме сама дія, припиниться дія – не виявлятиметься й ознака. Така ознака вербалізується не прикметником, а дієсловом [12, с. 109].

Дієслово передає ознаку в розгортанні, у перебігу, а прикметник – без вказівки на її зміну. Дія є динамічною ознакою, формою існування матерії і відзначається різноманітністю виявів чи способів перебігу, що знаходить своє вираження в численних дієслівних формах [12, с. 158]. Оскільки дієслово позначає рух, то основною функцією дієслова є вираження темпоральності (часовості). Проте дієслово може втрачати темпоральне значення і набувати статичних, атрибутивних ознак, що їх набуває предмет у результаті його діяльності чи впливу на нього іншого предмета. Тоді дієслово функціонально наближається до прикметника і реалізується в мові окремою дієслівною формою – дієприкметником [12, с. 162].

Окрім того, ознака може виражатися не безпосередньо, не через дію, а через іншу ознаку: *занадто великий, дуже холодний*. Для граматики дуже важливо розпізнавати поняття предмета (матеріального тіла) і «носія ознак», оскільки «носієм ознаки» може бути не тільки предмет, але й ознака предмета.

Така ознака вербалізується прислівником. Прислівники називають не безпосередню ознаку, а опосередковану, вторинну, оскільки є уточнювальними. Хоча належить ця

опосередкована ознака тому ж самому предметові, що й безпосередня [12, с. 243]. Прислівники можуть уточнювати як атрибутивну ознаку (завдяки якій первинна ознака набуває іншої якості), так і процесуальну (не змінює природної якості ознаки). Потреба якісної диференціації ознаки, особливо процесуальної, зростає, завдяки чому клас означальних прислівників постійно поповнюється новими утвореннями.

Висновки. Проведений аналіз «ознаки» в логіко-філософській та лінгвістичній площині дає нам можливість трактувати її як поняття, що належить своєму носієві, виявляється в межах відношення «суб'єкт діяльності – об'єкт діяльності» через конкретний орган чуття та в порівнянні з іншим предметом реальності, а також характеризується узагальненим значенням, відносною самостійністю, універсальністю та здатністю вербалізуватися в різних граматичних класах слів, зокрема прикметнику, прислівнику, дієслову та деяких групах іменників. Перспективним є подальше дослідження категорій «властивість» та «якість» у лінгвістичній площині.

Література:

1. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; ред. В.Ф. Асмус. – М. : Мысль, 1975– . – Т. 1 : Метафизика. – 1975. – М., 1975. – 550 с.
2. Гегель В. Наука логики : в 2 т. / В. Гегель. – СПб. : Наука, 1997– . – Т. 1. – 1997. – 800 с.
3. Балашов Л.Е. Мир глазами философа. Категориальная картина мира / Л.Е. Балашов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://balashov44.narod.ru>.
4. Лебедев С.А. Философия науки : [словарь основных философских терминов] / С.А. Лебедев. – М. : Академический проект, 2004. – 320 с.
5. Философский энциклопедический словарь / ред.-состав. Е.Ф. Губский. – М. : ИНФРА. – 2003. – 489 с.
6. Шибкова О.С. Категория качество как категория мышления (свойство-признак-качество) / О.С. Шибкова // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2010. – № 5. – С. 1.

7. Философский энциклопедический словарь / ред.-состав. А.Г. Спиркин. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 337 с.
8. Балашов Л.Е. Ошибки и перекосы категориального мышления / Л.Е. Балашов. – М. : ACADEMIA, 2002. – 140 с.
9. Балашов Л.Е. История философии. Материалы / Л.Е. Балашов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://balashov44.narod.ru>.
10. Эсперсен О. Философия грамматики / О. Эсперсен. ; пер. с англ. В.В. Пасика, С.П. Сафронова ; под. ред. Б.А. Ильши. – М. : Иностран. лит., 1958. – 404 с.
11. Словник української мови : в 11 т. / за ред. В.О. Винника. – К. : Наук. думка, 1974– . – Т. 5. – 1974. – 839 с.
12. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія : [навчальний посібник] / М.В. Леонова. – К. : Вища школа, 1983. – 264 с.
13. Словник української мови : в 11 т. / за ред. В.О. Винника. – К. : Наук. думка, 1974– . – Т. 1. – 1970. – 800 с.
14. Словник української мови : в 11 т. / за ред. В.О. Винника. – К. : Наук. думка, 1974– . – Т. 11. – 1979. – 700 с.

Грамма К. Н. Понятие «признак» как логико-философская и лингвистическая категория

Аннотация. Статья посвящена логико-философскому и лингвистическому анализу понятия «признак». Автор делает попытку дифференцировать понятия «качество», «свойство» и «признак», которые часто отождествляются в языковой плоскости.

Ключевые слова: качество, свойство, признак, логико-философская категория, лингвистическая категория.

Gramma K. The concept of “attribute” as logical-philosophical and linguistic category

Summary. The article is devoted to logical-philosophical and linguistic analysis of the concept of “attribute”. The author makes an attempt to differentiate the concept of “quality”, “property” and “attribute” that is often identified in linguistic plane.

Key words: quality, property, attribute, logical and philosophical category, linguistic category.